

ПРИЗРЕН 1915. ГОДИНЕ (успомене савременика)

Сажетак: Призрен, некада царски град и један од најживописнијих и најпривлачнијих центара Старе Србије, још једном је био сведок трагедије српске државе током Првог светског рата. У време одступања српске војске преко Косова и Метохије краљ Петар I Карађорђевић последњи пут се састао са члановима Владе у граду на Бистрици где је донета одлука о даљем повлачењу преко Албаније. Рад се бави анализом дневника, мемоара, публицистичких дела и остале сличне грађе коју су нам оставили наши и страни савременици о Призрену у тим судбоносним данима.

Кључне речи: Призрен, Косово и Метохија, Први светски рат, савременици, записи, 1915. година

*

Први светски рат представља један од најбитнијих догађаја у ново-вековној српској историји. Ратни сукоб у коме је Србија била разорена, а становништво поднело многе патње и страдања, оставио је неизбрисив траг у историјској свести њеног народа. Атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију у Сарајеву, 28. јуна 1914. године, дао је Аустроугарској дуго очекивани повод да се обрачуна са Србијом. Уследио је ултиматум који је српска Влада одбила, а затим објава рата и напад Двојне монархије.²

Током прве ратне године, српска војска иако знатно слабија, однела је неколико победа над Аустроугарима и натерала их на повлачење. Међутим, ово није био крај рата. Уз немачку и бугарску помоћ нове ратне операције и знатно јачи напади уследили су већ с јесени 1915. године. Српска армија, исцрпљена ранијим борбама, није могла да одбије жестоке ударе надмоћног непријатеља. Услед великих губитака, била је принуђена да одступа ка југу земље. За ратну

¹ bisevacs@hotmail.com

² Петрановић, Б., Зечевих, М. 1988. *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*. Београд: Издавачка радна организација „Рад“, 27–30.

престоницу било је одређено Краљево, некадашњи Карановац, град са богатом историјом. Међутим, падом Багрданског кланца настала је велика пометња у свим насељима и крајевима дуж Западне Мораве. Влада преко Краљева, а Врховна команда преко жупског Александровца прешле су у Рашку, и како је изгледало, последње знатније историјско место у границама Србије до 1912. године.³ Нова ратна престоница Рашка, варошица на истоименој реци није била довољно велика да прими све избеглице. Због велике гужве и приближавања непријатеља Моравском долином, већина људи је наставила кретање према Косову. Митровица је била њихова следећа станица. Гладни и изнурени, одлазили су разлоканим путевима у неизвесност. Прве избеглице овде су стигле два дана после обавештења да се евакуише и Рашка. Варош се пунила из часа у час. У тесним улицама кретала се гомила избеглица и странаца које је понела општа сеоба. Али, ни Митровица није имала капацитета да пружи уточиште народу који је долазио. Убрзо се нашла у опасности да и сама буде заузета па се одступање наставило према Пећи и Призрену.

У Призрену, граду богате прошлости, писале су се нове странице српске историје током новембра 1915. године. Судбина оновременог Призрена била је истовремено и судбина целе Србије. Српски краљ, дипломатски кор, војска и становништво тражили су тамо последње уточиште повлачећи се испред непријатељске војске која је надирала са севера. Записе на ове тешке и судбоносне дане оставило нам је више савременика у облику сећања, мемоара и друге историјске грађе. Специфичност ситуације у којој се нашла Краљевина Србија, па и сам Призрен, можда се може разумети уколико се има увид у записе које су оставили у својим делима неки од њих: Огист Боп, *За српском владом од Ниша до Крфа: 20. октобра 1915–19. јануара 1916.*, Женева 1918; Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb 1920; Григорије Николајевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994; Тадија Костић, *Дневник повлачења пред непријатељем*, 1915; Јован Хаџи-Васиљевић, *Кроз Албанију 1915. године са Моравском дивизијом II позива*, Београд 1929; Henry Barby, *La epopeya Serbia: la agoniade un pueblî 1915*, Antofagasta 1917; Успомене Видена Тошића у: *Мемоари српских ратника* (прир. Лилић, Б.), Београд 1998.

У поменутих записима мемоарског или аутобиографског карактера посебно су интересантни подаци о психолошким моментима и страдању становништва које је бежало пред непријатељским армијама. Белешке ових савременика могу послужити као добра документација за нека шира историјска истраживања прошлости.

Део колоне која се повлачила ка Косову и Метохији, у непознате пределе, били су многи страни дипломатски представници. Међу њима је био и француски посланик Огист Боп⁴ који је оставио богато писано сведочанство о одсту-

³ Лилић, Борислава. 2000. Краљево и околина 1915. године у белешкама странаца. У: *Рудо поље, Карановац, Краљево*. Београд: Балканолошки институт САНУ, Краљево: Народни музеј, 251.

⁴ Огист Боп (1862–1921), француски дипломата и историчар. Као нови посланик Француске

пању српске војске. У његовом делу *За српском владом од Ниша до Крфа: 20. октобра 1915–19. јануара 1916.* објављеном у Женеви 1918. Године, помиње Призрен у који је стигао преко Митровице, Липљана и Феризовића. Његов упечатљив опис почиње следећим речима: „Планински ланац, који надвишују снежни врхови Шаре, прави на хоризонту као неки кружни лук, усред кога, на неколико брежуљака с проређеним дрветима, лежи Призрен са својом старом тврђавом и својим амфитеатрално поређаним кућама. Рекао би човек да види пред собом Брусу на подножју Олимпа, а кад се приближи вароши с дрвеним мостовима на многобројним рукавцима брзе Бистрице, сличност је већа“. ⁵

Пролазећи кроз град посланик је могао да примети како су сви дућани били затворени као у данима панике. Становници су били у шоку посматрајући колоне избеглица. Боп каже да су стојали поређани, неми и гледали како пролазе аутомобили. Запрепашћени, још дуго након тога, остајали су непомични као да су их чуђење и страх приковали на месту. ⁶

Стране дипломате су пролазиле кроз тесне и живописне улице и кретали се ка Начелству где им је био обезбеђен смештај. Овде је у тренутку њиховог доласка све било празно, међутим, већ сутрадан Начелство је било преплављено. Све просторије су биле препуне, велика гужва и на степеницама. Два-три дана овде су пролазила у „грозници“ док су последњим напорима српски војници покушавали да зауставе Бугаре. Исход битке се очекивао с нестрпљењем. Док су многи веровали у позитиван резултат, други су били обазривији и настављали кретање ка Битољу, преко Љум-куле и Дебра, путем који је због снега постајао све тежи. Убрзо су лоше вести погоршале и онако тешку ситуацију. Наиме, сви који су кренули тим путем морали су да се врате. Паника је завладала међу становништвом јер је то био једини излаз коме су многи тежили. Боп је на веома занимљив начин описао психолошку атмосферу: „Дошавши до места из ког нема изласка, гомила осећа да је запала у клопку; као звер коју гоне, она тумара тамо амо, преплашена; лица, на којима се огледа умор, патња, глад, потамнела; људи дошли жути, као њихово каљаво одело“. ⁷

Пред мрак, 19. новембра 1915. године председник српске Владе Никола Пашић, позвао је савезничке посланике на разговор. Свестан ситуације,

Боп је дошао у Ниш, ратну престоницу Краљевине Србије, 29. јула 1915. године. У овом граду је остао до јесени када је морао да одступа ка Албанији и Грчкој. Написао је књиге *Албанија и Наполеон* и *За српском владом од Ниша до Крфа: 20. октобра 1915–19. јануара*. Остаће упамћен као искрени пријатељ српског народа. За више информација о Бопу и српско-француским односима видети: Sretenović, Stanislav. 2008. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd : Institut za savremenu istoriju.

⁵ Боп, Огист. 1918. *За српском владом од Ниша до Крфа: 20. октобра 1915 - 19. јануара 1916*. Женева: Штампарија уједињења, 37.

⁶ Исто.

⁷ Исто, 39.

Пашић је могао само да им саопшти да Врховна команда више не јемчи сигурност пута којим су се кретали. Бугари су надирали ка Тетову и преко Гостивара су могли стићи у Дебар, и тако би пресекли пут за Битољ. Ради безбедности свих, а у договору са Врховном командом, Пашић је предлагао промену правца повлачења према северу, преко Пећи и Ђаковице у Црну Гору, а одатле у Скадар. Последња станица повлачења била би Италија где би се чекао даљи исход ситуације. Стране посланике на том путу пратио би помоћник министра иностраних дела Јован Јовановић који би био веза између Владе и савезника. Како је саопштио председник, Влада је још имала намеру да остане у Призрену и тамо сачека исход битке која се и даље водила око Феризовића и Скопља. Повлачење је зависило од тока ратних операција. Када су посланици питали зашто им не дозвољавају да остану са Владом, Пашић је одговорио следеће: „Ви треба да идете пре нас, јер кад ми будемо морали ићи, могу наступити догађаји чије последице нисмо у стању предвидети и у које представници Сила не треба да буду уплетени“.⁸

Посланици су се овде опростили са председником Владе и наставили са раније започетим припремама за повлачење. У зору 20. новембра 1915. године четири савезничка посланика напустила су Призрен са помоћником министра иностраних дела кога су пратили жена и син. Ово је био њихов опроштај од Призрена, док су успут могли да чују питања узнемирене масе која су долазила са стране: „Куда ће? Куда иду посланици? Куда ми треба да идемо?“⁹ Одлазак савезничких дипломата из Призрена изазвао је додатну панику народа и појачавао психолошки притисак код људи који су остајали, али и код оних који су у новим групама долазили. Неизвесност и страх од сутрашњице били су присутни у великој мери. Свима је било јасно да град на Бистрици није последња станица и да следи оно најгоре, одлазак преко албанских планина у туђину.

Григорије Николајевич Трубецки,¹⁰ посланик Русије у Краљевини Србији, повлачио се са осталим избеглицама према Косову и Метохији, а касније Албанији и Грчкој. Своје успомене преточио је у дело *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*. Описао је лични доживљај рата, али и страдања и патње једног народа. Неколико страница овог веома значајног дела посвећено је данима проведеним у Призрену.

⁸ Исто, 40.

⁹ Исто, 41.

¹⁰ Григорије Николајевич Трубецки (1873–1930), руски дипломата. Аутор је књига *Русија као велика сила и Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*. Из Београда у Ниш стигао је 25. новембра 1914. године у својству посланика Русије у Краљевини Србији, где ће, уз краћа одсуствовања, боравити наредних годину дана. Из Ниша одлази заједно са српском Владом и другим дипломатама пут Албаније у Грчку. Трубецки је своје успомене записао 1917. године али није их објавио за живота. Више у: Трубецки Николајевич, Григорије. 1994. *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*. Београд: Просвета.

Трубецки је записао како је Призрен најживописнија и најпривлачнија варош од свих које је видео током повлачења. Као многе друге косовско-метохијске вароши, лежао је у подножју планине на чијем су врху били тврђава и конак. По његовом мишљењу, нарочиту драж давала му је речица која је протицала средином вароши и „добро носила своје име – Бистрица“.¹¹ Преко саме реке приметио је више живописних мостова, а један од њих, са неколико предивних кућица, подсећао је Трубецког на Фиренцу. Руски дипломата је био добар познавалац српске историје, па каже како је „за Србе Призрен одувек био овенчан ореолом славних успомена, које су сезале у далеку прошлост“.¹²

Заједно са пуковником Артамоновим и француским војним агентом Фурнијеом, посланик је био смештен у згради Руског конзулата. Били су свесни да у Призрену не могу да се задрже дуго. Опасност је вребала са свих страна и дужим останком само су се излагали већој опасности да допадну у руке непријатељу. Трубецки се жалио како није могао добро ни да разгледа варош јер време „није било богзна какво“.

Трећег дана њиховог боравка у Призрену, Пашић је позвао стране посланике и саопштио им да хитно морају да отпутују за Црну Гору. Говорио је да се план путовања ка Битољу променио јер је тај пут већ био у рукама Бугара. Посланици су имали разне предлоге, а један је био да сачекају да се „ситуација не избистри“. Пашић се није слагао са тим предлогом, сматрао је да ће у случају неуспеха завладати хаотично стање, па би посланици тада били препуштени на милост и немилост судбини. Инсистирао је на неодложном одласку, те су посланици, међу њима и Трубецки, напустили варош на Бистрици 20. новембра 1915. године.¹³

Војевање српске војске 1915. године испратио је далматински књижевник и публициста Милостислав Бартулица.¹⁴ Његове белешке сабране

¹¹ Исто, 180.

¹² Исто, 181.

¹³ Исто, 182.

¹⁴ Милостислав Бартулица (1893–1984), хрватски публициста и књижевник. Родио се у Котору где је похађао основну школу и гимназију. Студирао је право на факултету у Грацу. Уочи рата, 1913. године, покренуо је лист *Уједињење*. Због неколико чланака које је овде објавио био је ухапшен. После вишемесечног затвора емигрирао је у Краљевину Србију. У Београду је студирао књижевност. Почетком рата добровољно се јавио у српску војску. Одлази у Ниш, ратну престоницу Србије, где је покренуо лист *Југословенски гласник*. Повлачио се са српском војском 1915. године преко Албаније, након чега је отишао у Швајцарску. У Женеву је студирао француски језик и радио као новинар. Још у току рата, 1916. године, отпутовао је у Јужну Америку, у чилеански град Антофагасту, код хрватских исељеника из организације *Југословенска народна одбрана* где је уређивао лист *Југословенска држава*. Вратио се из иностранства 1919. године. Своју делатност је наставио у Загребу где је живео до смрти. Осим публицистичких објављивао је и књижевне текстове и критике. Више о

су у дело *Распеће Србије* објављено у Загребу 1920. године. Страшну драму једног народа преживљавао је док је био део избегличке колоне. Успутне доживљаје описивао је исцрпно, стављајући акценат на патње обичних људи који су напуштали своја огњишта покушавајући да сачувају голи живот. Део његових сећања односи се на Призрен где се задржао неколико дана очекујући вести од Врховне команде и Владе. Бартулица је био импресиониран овом вароши иако му први утисци нису били сјајни. По самом доласку могао је да примети да је то била варош турског типа, уских сокака, малих кућа и дућана, али пространа и на јако лепом положају.¹⁵

Призрен је био препун избеглица. Ходајући улицама тражећи храну, Бартулица је тек тада упознао ову „чудновату варош“. Пред дућанима је сретао Турке који су их посматрали хладним погледом. Свуда се могао срести понеки познаник, док су се из кафана чули обични разговори, „претресања и договарања“.¹⁶ Овде је кулминирало све што се до тада десило, па Бартулица каже: „Све што смо доведе претрпели, све што смо искусили и видели, све што нам је било рђаво и невољно, овде је изражено у још горем облику“. Сећао се Ниша и ситуација где су се жалили како нема намирница које су желели, како је све поскупело и што је новац губио вредност, међутим, тога дана у Призрену, није се нико жалио ни на шта, задовољни су били ако би успели да добију најмање и најбедније, јер у тим тренуцима ни најмање вредно и најнужније, није се могло имати.¹⁷

Тренуци проведени у Призрену били су пуни неизвесности, толико да нису знали шта даље, остати или негде ићи. Свака нова информација која се могла чути на улицама повећавала је неизвесност и стварала забуну и панику. Војска се могла приметити свуда, пред државним зградама, кафанама, на трговима и улицама. Највише је било регрута, за које пише да су били полуобучени, али са шајкачом без изузетка и опанцима, са торбама на леђима. „У овом шареном месту“, запазио је књижевник, говорили су се сви балкански језици. Посебно му је било драго да је могао чути „лепу и слатку шумадијску реч“. Шумадинци су увек били весели, наклоњени шалама, шетајући улицом они су, по његовом мишљењу, давали једно ново лице тадашњем Призрену. Због те живости, веселе, благе и питоме нарави Шумадинаца која се осећала свуда, Призрен је Бартулици тада личио на Београд, Ниш и Крагујевац, на чисто шумадијско село, па га није много погађала нељубазност Арбанаса, Турака, Цинцара и Грка.

овом далматинском књижевнику у: Stipčević-Despotović, Anđelka. 2006. *Milostislav Bartulica*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

¹⁵ Bartulica, Milostislav. 1920. *Raspeće Srbije*. Zagreb: Naklada Jos. Čaklovića, 116.

¹⁶ Исто, 117.

¹⁷ Исто.

Пролазећи једном од улица приметио је књижевник групу војника који су се смејали и збијали шале. Иако није тачно знао о чему су причали, ова слика му је оживела сећања из Београда када су ти исти војници из ново-ослобођених крајева (Стара Србија – прим. аутора) стигли у престоницу и извршили прву смотру пред краљем и регентом Александром. У тренутним околностима могао је само да констатује да то „беше диван дан“.¹⁸ Био је фасциниран њиховим понашањем, видећи да у њима није умрла вера нити понестало снаге, док су се у „вароши чудноватог лика, на границама српске државе“ низале све лошије слике избегличког живота. Питао се: „А што да наричемо када та чила и полетна младост стоји спремна да замени очеве своје и да освети наше болове, освети уништене обитељи и погажена огњишта, и слободу нашу уздржи и поврати! Код такве узданице народ не умире“.¹⁹

Временске прилике нису ишле на руку избеглицама којих је из часа у час било све више. Киша је често падала па је било јако тешко пронаћи сколониште. Познате кафане „Бистрица“, „К великој Србији“, „Официрска касина“ и друге биле су пуне света. Слична ситуација била је и са другим радњама.

За разлику од осталих вароши, уочавао је Бартулица, у Призрену се могла још увек пронаћи храна. Посебно је хвалио општину и неколико енергичних људи на њеном челу. Они су уз помоћ санитарских и других власти, веома успешно, уредили да се цела варош подели на коначишта, па се на тај начин нашло места готово за све. На хлебарницама се два пута, уз цедуљице, могло добити хлеба. Није био најбољег квалитета, али га је било за све. Ове околности бар мало су отклањале патњу народа чији је избеглички живот постајао све црњи и несретнији. Новац није имао велику вредност, а они који су га имали могли су купити од Турака воће и слаткише.

Како су Бугари били све ближи, у град на Бистрици почели су да пристижу министри. Министар унутрашњих дела (Стојан Протић – прим. аутора) већ је радио у згради Начелства. Бартулица га је посетио 15. новембра. Имао је само речи хвале за овог човека, пишући како није био клонуо духом. Показивао је још увек ведрину и самопоуздање, бодрио несрећни народ, надао се са њима. Тог дана у Призрен су стигли председник Владе Никола Пашић и Јован Јовановић (помоћник министра иностраних послова – прим. аутора), Врховна команда и представници већине министарстава. Архиви, коморе, топови, муниција, све се полако овде гомилало. Осећао је Бартулица да се ни овде неће дуго издржати јер је непријатељ нападао са свих страна. По његовој процени, даља судбина је била јасна. О томе је записао следеће: „Морамо да утекнемо албанским странама, морамо да се

¹⁸ Исто, 120.

¹⁹ Исто, 121.

склонимо у арнаутском кршу, да оставимо своју домовину посвема и да се судбини потпуно предамо“.²⁰

Српски народ је у Првом светском рату доживео велике патње и губитке. Када би се бар десети део тога испричао, могла би се схватити трагична судбина Србије коју је амрички новинар Џон Рид називао „земљом смрти“.²¹ Или, када би се могла забележити сва страдања која су породице, појединци, деца, жене, старци и ратници преживели у избегличком животу, у потпуности би се могло разумети мучење тога народа. Сва трагика најбоље се могла видети у Призрену, где се новембра 1915. године, тражећи уточиште, згрнуо свет из свих крајева. Ова варош је била „уточиште целе Србије, старе и нове“.²²

Психолошке тренутке и жал због страдања и трагичне судбине једне државе, Бартулица описује на следећи начин: „То није осећање праћено са галамом, са дреком, јаукањем. Напротив, све је тужно, нечујно, тихо. Осећај се испољује, видно истиче, сам. Иначе цео је живот природно окрутан, немилосрдан и јадан, али нигде јаука ни плача. Све је укочено, тврдо, нико не рида. Само се тресу од бола прса, само се кида срце, очи се росе – али суза нема. Величајна је ово трагедија. /.../ Јер ведрина свугде израза даје, народ није клонуо, вера није сатрвена, надање није ишчезло. У великој овој боли, греје све наше душе чврста вера“.²³

Непријатељска војска је сваког дана напредовала. Покушаји да се заустави били су узалудни. Заузимали су бугарски и немачки војници, један за другим, градове и вароши. Остати у Призрену више није било безбедно. Бартулица се са пријатељима спремао да напусти варош, па су у рану зору 16. новембра 1915. године кренули даље, у сусрет новим опасностима и патњама, преко Ђаковице, према српско-албанској граници.

Ратне дане и повлачење преко Косова и Метохије у свом дневнику на сликовит и упечатљив начин описао је учитељ и свештеник Тадија Костић.²⁴

²⁰ Исто, 123.

²¹ Ратну драму Србије 1915. године, као објективни посматрач, испратио је амерички новинар и публициста Џон Рид. Своје виђење догађаја и потресне слике опустошене српске државе описао је у делу *Рат у Србији 1915*. Опширније у: Рид, Џон. 1975. *Рат у Србији 1915*. Цетиње: Издавачко предузеће „Обод“.

²² Исто, 125.

²³ Исто, 128.

²⁴ Тадија Костић је рођен 1863. године у селу Карану у округу ужичком, у свештеничкој породици Костић. Будући да су му отац, деда и прадеда били свештеници, Тадија Костић је после ниже гимназије уписао Богословију. Још тада је размишљао о просвећивању села, а како је касније записао „селу треба отворити очи да реагује на све недаће које га вребају“. У четвртој разреди Богословије био је искључен из школе са образложењем да се бавио политичким стварима које не доликују једном богословцу. По искључењу из богословске школе, почиње да ради као учитељ у

После дугог и тешког путовање преко Косова, рушећи неке дечачке илузије о овој светој српској земљи, стигао је у Призрен 15. новембра 1915. године. Путујући из правца Суве Реке, из даљине се назирала варош, прво удаљене касарне на брду, горњи део вароши и сама варош. Посматрајући издалека куће лепог изгледа, Тадић је био одушевљен призором. Записао је, како су у реду, једна над другом, над градом и његовим бедемима, као у галерији. Међутим, те прве импресије убрзо је покварила турска махала за коју каже да „чини одвратан утисак“.²⁵ Прозлазећи кривудаим сокацима овог дела вароши могао је само видети куће страћаре, дашчаре, са одваљеним баскијама, прљавих зидова и уских прозора са дрвеним решеткама. Имао је утисак да ће се стропоштати. Ни нови призори нису били очаравајући: „А ђубре где крочимо, врева деце, упречили се стари Турци са чибуцима и промичу старе буле и Циганке у прљавим шалварима“.²⁶

једној школи у пожаревачком крају где наставља са политичким ангажовањем у Српској напредној странци која је под утицајем идеја Светозара Марковића имала занимљив програм за младе људе. Међутим, због свог политичког ангажовања добио је отказ и на место учитеља. Министар просвете га је усред школске године отпустио уз образложење: „Има потпуног доказа да је Г. Тадија Костић, привремени учитељ у време избора посланика за Народну скупштину напуштао школу и живо агитовао за избор посланика противно владином правцу рада. Пошто је таки рад противан позиву учитељском и васпитачком, одлучио сам на основу члана 66 Закона о основним школама да се Г. Тадија отпусти из службе учитељске...“.²⁷ После губитка учитељског посла, Костић је завршио четврту годину богословске школе у Београду, па је после молбе министру просвете да му опрости због „младачког заноса“ добио место учитеља у Ивањици, а затим у родном селу Карану. Исте године умире његов отац Петар, старшина каранске цркве, па је Тадија рукоположен за свештеника у Чачку, наследио очеву парохију. Око две године вршио је дужност свештеника у Белој цркви у Карану, а потом је отишао у Горњи Милановац, а парохију у Карану предаје свом брату Новици. У Горњем Милановцу, поново је почео да се бави политиком, и након неуспешне кандидатуре за народног посланика у тој парохији, окреће се књижевном раду. Костићев роман „На туђем послу“ је грађен на аутобиографским искуствима, с тим што, за разлику од аутора који је одустао од политичког ангажовања, главни лик Мирчета Марковић до пред сам крај живота остаје у водама политичког живота, да би на крају, разочаран, схватио да је његов труд узалудан и да је цео живот провео „на туђем послу“. Овај роман је у Тадијино време био веома популаран, чак и предложен за најбољи роман из народног живота. Аутор је више приповедака, једног недовршеног драмског дела и недовршеног романа „О будном сну“ са социјалном тематиком живота нишког краја, а само један сегмент тог романа је објављен у „Књижевном Северу“ из Суботице. После Првог светског рата и повратка из избеглиштва, Костић је живео у Београду не укључујући се у савремене књижевне токове. Како није успео да добије свештеничку службу, живео је у крајњој оскудици и беди. Чак су и неки књижевни клубови, укључујући и ПЕН клуб организовали добротворне књижевне вечери и сав приход упућивали као материјалну помоћ овом књижевнику. Умро је у Београду 1927. године. Његова дела, која су многи упоређивали са делима Јанка Веселиновића и Милована Глишића, у реалистичну приповедачку тематику тог доба као нову тему унели су политику. Више о животу и делу Тадије Костића видети у: Радовић, Слободан. 1995. *Од олтара до Парнаса: живот и дело Тадије П. Костића*. Ужице: Кадињача; Горњи Милановац: Дечје новине.

²⁵ Костић, Тадија. 1915. *Дневник повлачења пред непријатељем*. Београд: НБС, Архива Тадије Костића, Р 352/1/11а, 36.

²⁶ Исто.

Оно што је следило јесте средишњи део вароши у који се стизало преко каменог моста. Овај простор био је знатно сређенији, а Костић каже да је то био српски део вароши у ком је била смештена управа, у улици која „нешто личи на варошку“.²⁷

Дуга поворка избеглица у којој је био свештеник са својим пријатељем, стигла је у сам центар вароши у сумрак, зауставивши се пред једном кафаном где је било много света. Ту је заседао Одбор за дочек избеглица, а један члан је управо читао списак станова који су били на располагању. Стан су нашли без ичије помоћи, у близини Богословије, код једног Србина занатлије, где су преноћили.

Ујутру, 16. новембра 1915. године, чим су устали, покушали су да пронађу хлеба који се добијао само уз купоне који су се могли узети у згради Месног одбора. Кренувши у том правцу, примећивали су избеглички свет који је чекао. Ту су присуствовали једној непријатној ситуацији и свађи неког професора и народног посланика. Разлог свађе Костић не наводи. Мада, сама ситуација била је довољан повод. Како су узели купоне без проблема, затим и хлеб, покушали су да сазнају неку информацију о тренутној ситуацији, која, сва је прилика, није била охрабрујућа. Оно што су чули јесте да је Прокупље пало у руке Немаца, Приштина се већ евакуисала, а Тетово које су српски војници повратили крајем октобра поново је било у рукама Бугара. Постојала је опасност да Бугари пресеку пут ка Битољу који би у крајњој ситуацији био следећа одредница већине избеглица. Овде је Костић срео универзитетског професора Дедијера кога је питао за савет, где даље ићи. Одговор је био: „У Битољ. Одавде има девет конака“.²⁸ Стресао се свештеник од помисли какве им муке предстоје, па се упутио у Окружно начелство надајући се позитивнијим вестима. У згради је затекао новог начелника Косту Катига, начелника министарства М. Вујачића, али и министре Стојана Протића, Љубу Давидовића и Воју Маринковића. Ходници су били пуни света, нарочито чиновника који су нагрнули на благајникова врата. „/.../ Благајник, непредвидљив човек, изговара се да ради само по прописима за нове крајеве, и да нема овлашћења да исплаћује чиновнике из старих граница. Те отуда чују се псовке, гунђања и протести“.²⁹

Призоре које је овде затекао, али и оне на улици, само су могли потврдити ранија уверења о томе да је држава пропала. Кола за колима су стизала, дивизијски штабови, чиновништва свих могућих струка. Стигао је у три часа по подне Штаб моравске дивизије, генерал Никодије Стевановић и пуковник Завида Милетић били су у једном аутомобилу, а у другом мајори и официри. Ужурбаност је била приметна на све стране. Оно што није могло да се спасе, палило се, закопавало и уништавало.³⁰

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 37.

²⁹ Исто, 38.

³⁰ Исто, 39.

Покушавао је Костић да пронађе неког угледног човека не би ли чуо неку утешну вест, али узалуд. Сви су имали неку своју бригу, размишљали о себи, својима... У близини хотела „Краљевић Ђорђе“ видео је два савезничка официра који су му на кратко вратили наду у савезнике, али та нада се убрзо изгубила.³¹

Следећег дана ситуација је била више него очигледна. Покрет из града на Бистрици био је само питање тренутка. Лошу ситуацију додатно је погоршавала киша која је непрестано падала. Костић је забележио како је било тужно гледати избеглички свет на оваквом времену, у тесним улицама, по каљавим сокацима. Многи су лутали унезверени покушавајући да добију понеки савет за даље кретање, други су се већ спремали за покрет купујући коње и магарце. Пред гостионицом „Бистрица“ запазио је транспорт који је већ кретао.

У оваквој ситуацији ни новац више није имао велику вредност. Прихватио се само ситан новац док папирне новчанице није хтео нико да узме. Многи мештани већ су били затворили своје дућане да не би били принуђени да приме такав новац. Као пример оваквог стања Костић је наводио српске војнике који су молили људе на улици покушавајући да размене новчанице које су имали јер и поред новца нису могли ништа да купе.

У варош је непрестано долазио свет. Избегличких породица било је на сваком кораку. У једним „рабацијским колима“ покривеним неком асуром приметио је жену са троје деце. Снег који је у међувремену почео да пада био је на асури и хаљинама које су обукли, а „деца се прибила уз озеблу мајку као пилићи...“.³² Све ове призоре посматрали су локални Турци који су седели у њиховим кафанама, пушећи ћутљиво, озбиљна лица „извирују се и шарају погледом по овоме свету“.³³

Било је много оних који су отишли ка Битољу, оних који су се спремали за одлазак, али и оних који нису хтели да напуштају Призрен. Као такве Костић наводи митрополита Вићентија (убили су га Бугари по заузимању Призрена – прим. аутора) кога је срео на улици док је честитао славу неким мештанима, затим ректора Богословије, Стеву Димитријевића, протиницу из Лесковца која је његовог пријатеља свештеника убеђивала да не иде.³⁴

Без обзира на ове призоре на улици свештеник је био мишљења да треба ићи из Призрена. Сматрао је да би најбоље решење био пут за Црну Гору. На кратко, поколебале су га вести о томе да је Црна Гора затворила границе за избеглице због недостатка хране, али упркос томе био је одлучан да кре-

³¹ Исто.

³² Исто, 40.

³³ Исто.

³⁴ Исто, 41.

не, бар да се увери у то. На срећу, срео је на улици Лазара Мијушковића, црногорског посланика на српском двору, који је демантовао те информације. Са пријатељима је отишао у Начелство да изваде пасоше за Пећ, а затим је уследила припрема за полазак.

Следећег јутра купили су неколико неопходних ствари и кренули пут црногорске границе. Овим свештеницима придружио се и свештеник из гњиланског краја Божо Поповић. Напуштајући варош на Бистрици успут су срели Ацу Станојевића и Стојана Протића који су им рекли да пут према Љум-кули и Битољу није безбедан, да га је киша покварила, и да ни сами не знају куда би кренули. После ових вести били су сигурни да су изабрали прави смер. Поздрављајући се, кренули су у нову неизвесност носећи тешке успомене из Призрена.³⁵

Анри Барби,³⁶ ратни дописник париског *Journal*-а, оставио нам је драгоцене податке о Првом светском рату у Србији. Овај новинар, који је извештавао европску јавност о успесима и победама српске војске током балканских ратова, поново је био на ратном бојишту и пратио војевање српских војника. Био је ту да испрати и трагедију која је задесила Србију. Његови записи, пуни живописних детаља који најбоље илуструју трагедију једног народа објављени су у делима *Са српском војском: трагична епопеја једног народа* и *Српска епопеја – агонија једног народа*, 1915. Ова дела су од великог значаја, јер су европску и светску јавност упознала са многим детаљима и истинама са балканског бојишта. Између осталог, оставио нам је велики број фотографија са сценама иза фронта.

Анри Барби је у Призрен стигао 24. новембра 1915. године и одмах је могао да констатује да је „ситуација очајна“. Овде је било између 100 и 150 хиљада сиромашних, изгладнелих и исцрпљених људи. И они су, као и сви други, желели да се склоне на безбедније место и да заврше већ једном са кошмаром који је трајао два месеца. Међутим, тренутно, због непријатељских јединица, то није било могуће. Маса је, као у агонији лутала улицом, а потресне сцене једва да се усуђивао да евоцира.³⁷

Сви су били изненађени брзим непријатељским надирањем, па се у Призрену могло најбоље видети потпуно пропадање једног народа и држа-

³⁵ Исто, 43–44.

³⁶ Анри Барби, ратни дописник *Журнала* и других француских листова за време балканских ратова и Првог светског рата. Написао је књиге: *Српске победе, Срби под Једреном, Брегалница, Са српском војском: трагична епопеја једног народа* и *Српска епопеја – агонија једног народа*. Био је први новинар који је непосредно од Николе Пашића сазнао информације о аустроугарској објави рата Србији. Трајно, остаће упамћен као пријатељ Србије и, како се говорило, „њен борац“. Више о овом француском новинару у: Стојанчевић, Владимир. 1998. *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века*. Београд: Институт за политичке студије.

³⁷ Henry, Barby. 1917. *La epopéa Serbia : la agoniade un pueblo 1915*. Antofagasta: Volja, 73.

ве. Усред опште панике, пуковник Фурније, француски војни аташе, окупио је све француске мисије које су биле у Србији ради договора. Нису имали превише избора, као и српска војска, морали су да уништавају ратни материјал, последње аутомобиле, вагоне и пртљаге. Није се могло више мислити ни о чему, већ о спасавању живота. Они који су отишли раније, писао је Барби, нису више морали да гледају „овај егзодус“.³⁸

У хаотичној ситуацији вршиле су се последње припреме за полазак. Пут према Скадру и Албанији био је једини излаз. Требало је прећи 170 километара кршевитих албанских планина којима се ни „османска војска у време највеће доминације никада није усудила проћи“.³⁹ Међутим, сви су, упркос великој изнемоглости и замору, били одлучни да крену даље. Надали су се француски дипломатски представници, чланови Француског одреда и санитетске мисије, новинари и остали да ће успети и тако избећи катастрофу, односно да неће пасти у руке непријатељу. Призрен су напустили 26. новембра 1915. године одлазећи у непознате и далеке крајеве.

Судбину избеглица, те трагичне јесени 1915. године, делио је Јован Хаџи-Васиљевић,⁴⁰ који је одступао са Моравском дивизијом II позива у својству секретара за страну кореспонденцију и ратног дописника. Ратне доживљаје Хаџи-Васиљевић је описао у делу *Кроз Албанију 1915. године са Моравском дивизијом II позива*. Део ове књиге садржи детаље његове кратке посете Призрену где је затекао потресне сцене, док информације које је добио нису биле охрабрујуће.

По доласку на Косово већ је било јасно да српска војска неће успети да се одржи и да је даље одступање неминовно. Требало је тада изабрати прави пут и наставити повлачење. Хаџи-Васиљевић је са дивизијским штабом стигао у Приштину 19. новембра 1915. године, град који је требало да буде центар њиховог одступања. Затекли су улице препуне света, а процењивало се да их је било 50.000. Падом последње линије српске одбране уследила је евакуација овог косовског града већ 22. новембра. Преко Лапљег Села стигао је у Суву Реку где се задржао три дана. Како су многи из Штаба одлазили у Призрен да извиде ситуацију и могућности за даље повлачење тамо се упутио и он. По доласку у Призрен могао је само да констатује да

³⁸ Исто, 76.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Јован Хаџи-Васиљевић, историчар, етнограф и књижевник. Основну школу завршио је у Врању, гимназију у Врању и Нишу, а Велику школу (историјско-филолошки одсек) у Београду. Докторске студије филозофије завршио је у Бечу. Као чиновник Министарства иностраних дела службовао је од 1898. до 1904. године. Од тада па до 1940. године био је секретар „Друштва Светог Саве“. Написао је велики број радова из историје, географије и етнологије. Вредност његових радова је у томе што су засновани на теренским истраживањима, а посебно на просторима Старе Србије. Преузето са: <https://www.nb.rs/collections/index.php?id=11367> [12.11. 2014.]

је тамо било „много горе но у Приштини“. Према његовим информацијама тих дана се у Призрену налазило око 150.000 избеглица. Овде је срео многе познанике са разних страна, и имао прилику да чује како су становништво убеђивали да се врате домовима и не ломе преко Албаније јер је повлачење сада било питање тренутка.⁴¹

Непријатељска војска је сваког дана све више напредовала. Трупe Нових области⁴² нису успеле да зауставе њихове нападе који су били све снажнији. У таквим околностима убрзо су и били заузети готово сви градови Старе Србије. Сећање на те дане оставио нам је у виду дневника Виден Тошић.⁴³ Његове успомене иду трагом Моравске дивизије II позива и Трећег пешадијског пука где се налазило доста ратника из пиротског краја одакле је Тошић потицао. Лични доживљај рата појединца дошао је до пуног изражаја у делу овог Пироћанца. Нажалост, он је имао ту несрећу да га у Призрену заробе бугарски војници и да остатак рата проведе у заробљеништву.

Његова дивизија стигла је у Приштину 13. новембра 1915. године где су се јавили команданту места. Тражећи инспектора редовних трупа, добио је одговор да се налази у Призрену где се упутио са пешадијским капетаном I класе Драгољубом Марјановићем. По веома лошем времену стигли су у бистричку варош. Како је имао повреде на нози из ранијих борби отишао је до болнице која је била смештена у згради Трговачке школе. Тамо је због повреде био задржан до 24. новембра. У међувремену посетио је ађутантско одељење Врховне команде тражећи дозволу за одлазак у Битољ. Истовремено је молио да га због повреде распореде у 3. пук II позива, за који је

⁴¹ Хаџи-Василевић, Јован. 1929. *Кроз Албанију 1915. године са Моравском дивизијом II позива*. Београд: Штампарија „Св. Сава“, 7.

⁴² Видети: *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књ. 13, 1915. година. Трећи период. Опште одступање српске војске*. 1927. Београд: Штампарија „Скерлић“, 43–48.

⁴³ Виден Петровић Тошић рођен је 1876. године у Чачку, након што се његова породица настанила овде бежећи од зулума из пиротског краја. Измучени бежанијом родитељи му убрзо умиру, па бригу о њему преузима Тоша Петровић који се бавио израдом народних одела у Пироту. У знак захвалности за бригу и старање Виден је узео презиме Тошић. Завршио је два разреда Пиротске гимназије, а затим и официрску школу. У време балканских ратова мобилисан је као наредник, а касније је напредовао у чин потпуковника. Нарочито се истакао у борбама на Мердару, код Кичева на Бакарном гумну и чувеној Облаковској бици током Првог балканског рата, а у борбама на Ретким буквама и Злетовској реци у Другом балканском рату. Био је рањен у борбама 1914. године, а 1915. је заробљен и одведен у Бугарску. За војничке заслуге током ратова 1912–1918. био је одликован више пута. По завршетку рата и повратка из заробљеништва био је постављен за команданта Дубровника, али ову дужност није прихватио из породичних разлога. Обављао је дужности кмета Пиротске општине и на тој функцији остао је до 1930. године. Касније се бавио трговином. Био је ожењен Наталијом Пешић са којом је имао два сина и две кћери. Умро је 1969. године у 93. години живота. Више у: Успомене Видена Тошића у: *Мемоари српских ратника*. 1998. (прир. Лилић, Б.). Београд: Институт за савремену историју. 65–91.

веровао да ће проћи кроз Призрен, па је ту могао и да га сачека. Међутим, када је 25. новембра отишао у зграду Врховне команде да се распита зашто нема Моравске дивизије у Призрену, сазнао је да се дивизија већ налазила у правцу Ђаковице. Враћајући се назад, оклизнуо се и пао, и поново повредио ногу. Тешком муком стигао је до познате кафане „Бистрица“ где се срео са краљем Петром Карађорђевићем. Кратко је разговарао са њим и наставио до начелникове станице тражећи превозно средство које није успео да добије. Тошић је у великим боловима једва отишао до стана одакле није излазио до 29. новембра. Тада се упутио ка Општини до које није ни стигао. На улици „се растрчаше Арнаути [Арбанаси – прим. аутора], Турци и комите и упаде бугарска коњица и пешадија 29. пука, стадоше пљачкати и отимати, и ја тако доживех ту тешку судбину да паднем у руке Бугара“.⁴⁴

Бугарска коњица га је ухватила код Призренске богословије, одакле је заједно са осталим официрима морао да маршира. Није Бугаре интересовало што неко од заробљеника није могао да хода, као што је био случај са Тошићем, већ су „терани као марва“. Становништво је спровођено у заробљеничке логоре у Софији где су били препуштени на милост и немилост озлоглашеном команданту Наљи Алтабанову. Тошић је био као заробљеник у Бугарској од 29. новембра 1915. до 25. октобра 1918. године.⁴⁵

Уласком бугарских војника у Призрен почела је трогодишња окупација која је трајала до јесени 1918. године. Како се Аустроугарска није слагала са бугарским заузимањем ове вароши убрзо долази до отвореног сукоба међу савезницима. Поред бугарске власти која је већ била успостављена, Аустроугарска је послала своје трупе у област Призрена па је тамо била успостављена двојна управа. Међутим, посебним споразумом који је потписан 1. априла 1916. године, уз посредовање Немачке, одређена је нова демаркациона линија.⁴⁶ Бугарска зона била је проширена територијама које је запосела бугарска војска, па је Призрен до краја рата остао део њене окупационе области.

Живот под окупацијом био је тежак и веома мучан. Злочини над српским становништвом почели су већ првог дана, да би касније били учесталији.⁴⁷ Малтретирања, убиства, силовања и остала недела била су део свакодневице.

⁴⁴ Исто, 84–85.

⁴⁵ Исто, 86.

⁴⁶ Младеновић, Божица. 2000. *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*. Београд: Чигоја штампа, 16–17.

⁴⁷ Видети: Хаџи-Васиљевић, Јован. 1922. *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Нови Сад: Штампарско подuzeће „Застава“ Д.Д, 2–20.

Закључак

Сећање на дане Великог рата оставили су нам бројни, домаћи и страни, савременици у облику дневника, мемоара, аутобиографија и ратних успомена. Један број таквих сведочанстава описује стање у Призрену новембра 1915. године када је ова варош још једном била сведок пропасти српске државе.

После Макензеове офанзиве и напада бугарске солдатеке на Србију јесени 1915. године уследило је повлачење краља, министара, српске војске, становништва, домаћих и страних дипломатских представника ка југу државе. У том одступању пред надмоћним непријатељем, накратко, уточиште им је био Призрен. Савременици су на један реалистичан начин дали богате описе ситуације коју су затекли у граду на Бистрици.

Призрен је у самом почетку био далеко од ратних дешавања и живот се тамо, донекле, одвијао нормалним током. Међутим, са доласком првих избеглица, ситуација се мењала. Варош се пунила новим људима из часа у час. Ускоро се тесним улицама кретала гомила избеглица и странаца које је понела општа сеоба. Овде се слило према проценама савременика око 150.000 избеглица. Куће, кафане, угоститељски објекти, све је било препуно. Ни новац, у тако хаотичној ситуацији, није више био важан. За разлику од других вароши није се толико осећао недостатак хране и животних намирница што је олакшавало постојеће стање.

Упркос свему, на многе је Призрен оставио упечатљив утисак, као ниједан град кроз који су до тада прошли. Живописне махале нарочито су биле занимљиве странцима.

У свим записима посебно су битни психолошки моменти које су истичали савременици. Забележене су многе потресне сцене, породице без крова над главом, одбегле жене, напуштена деца, странци без ичега... Све је то описивано речима да се тек у Призрену, у пуној светлости, видела трагедија једног народа и државе.

Савезничка помоћ није стизала, а исцрпљена српска војска није била у стању да задржи надмоћне непријатеље. Убрзо је запретила нова опасност. У таквим околностима, краљ Петар Карађорђевић је у договору са Владом и Врховном командом, донео одлуку о одступању преко кршевитих албанских планина. У град су умарширали бугарски војници који су вршили, у наредне три године, различита недела над становништвом које је остало у Призрену.

Литература

- Bartulica, M. (1920). *Raspeće Srbije*. Zagreb: Naklada Jos. Čaklovića.
- Боп, О. (1918). *За српском владом од Ниша до Крфа: 20. октобра 1915–19. јануара 1916*. Женева: Штампарија уједињења.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књ. 13, 1915. година. Трећи период. Опште одступање српске војске.* (1927). Београд: Штампарија „Скерлић“.
- Костић, Т. (1915). *Дневник повлачења пред непријатељем*. НБС: Архива Тадије Костића, Р 352/1/11а.
- Лилић, Б. (2000). Краљево и околина 1915. године у белешкама странаца. У: *Рудо поље, Карановац, Краљево*, 251–264. Београд: Балканолошки институт САНУ, Краљево: Народни музеј.
- Младеновић, Б. (2000). *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*. Београд: Чигоја штампа.
- Радовић, С. (1995). *Од олтара до Парнаса: живот и дело Тадије П. Костића*. Ужице: Кадињача; Горњи Милановац: Дечје новине.
- Рид, Џ. (1975). *Рат у Србији 1915*. Цетиње: Издавачко преузеће „Обод“.
- Sretenović, S. (2008). *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Београд: Institut za savremenu istoriju.
- Стојанчевић, В. (1998). *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века*. Београд: Институт за политичке студије.
- Stipčević-Despotović, A. (2006). *Milostislav Bartulica*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Успомене Видена Тошића у: *Мемоари српских ратника*. (1998). (прир. Лилић, Б.). Београд: Институт за савремену историју.
- Петрановић, Б., Зечевић, М. (1988). *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*. Београд: Издавачка радна организација „Рад“.
- Хаџи-Васиљевић, Ј. (1929). *Кроз Албанију 1915. године са Моравском дивизијом II позива*. Београд: Штампарија „Св. Сава“.
- Хаџи-Васиљевић, Ј. (1922). *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Нови Сад: Штампарско подuzeће „Застава“ Д.Д.
- Henry, V. (1917). *La epopeya Serbia: la agoniade un pueblî 1915*. Antofagasta: Volja.

Прилози са интернета

<https://www.nb.rs/collections/index.php?id=11367>)

Slaviša I. Biševac

PRIZREN IN 1915
(memories of contemporaries)

Summary

Prizren, once imperial city and one of the most colorful and most attractive towns of Old Serbia, once again witnessed the tragedy of the Serbian state during World War I. At the time of withdrawal of the Serbian army over Kosovo and Metohija king Peter I Karadjordjevic at the last time met with members of the Government in the city on Bistrica river where the decision was made to retreat through Albania. The paper analyzes the diaries, memoirs, correspondences, journalistic work, and other similar materials that our and foreign contemporaries left us about Prizren in those fateful days.